

Ялангтўш Баходир — ўзбек харбий бошлиги, сиёсатчи, Самаркандда Бухоронинг хонлари (амирлари) волийси. Унинг бошқа исмлари ҳам манбаларда кайд этилган: Низомиддин ва Абдулкарим.

Ёзма манбалар ва ҳукукий ҳужжатларга кўра, Ялангтўш Баходир ўзбекларнинг алчин уругидан бўлган, отаси Бой Хожи номи билан машхур эди. (Козокларда ҳам алчин уруги бор. Шунинг учун баъзи козоклар уни козок бўлган дейишади, бироқ бу асоссиз гап...) Бобурий шох Жаҳонгирнинг (1605—1627) хотираларида Аштархонлилар саркардаси Ялангтўш ўзбек сифатида кайд этилган.

Ўзбек алчин уруги XVI асрдан бошлаб Зарафшон водийсидаги бошқа ўзбек уруглари орасида ёзма манбаларда зикр этилган. Ўзбек алчинларининг кексалари XVI—XVII асрларда Бухорода «улкан тахтдан» чап томонда жойлашган.

Ота-ўғил Хожа Хошим Дағбеда — машхур Накашбандия суфийлик йўналишининг раҳбари Махдуми Аъзамнинг (1461—1542) авлодлари бўлган. Ялангтўш Баходир ва унинг кизлари (Иклима бону, Ойбиби) Дағбеда Хожа Хошим Дағбеда ёнида дафн этилган. 1643 йилдаги ҳужжатга кўра, унинг Байбек номли ўғли бўлган, у ҳам саводли эди. Аммо у отасидан аввал вафот этган, 1650 йилда эса у вафот этгани хақида ёзилади.

Рус муаллифлари, на рус инкилобидан олдинги, на совет даврида, Ялангтўш Баходирни ўзбек саркардаси сифатида атайдилар. А. П. Хорошхиннинг айтишига кўра, «Тилла-кори ва Шердор 200 йилдан ортиқ олдин Самарканднинг Яланг-бий ёки Яланг Тош Баходир томонидан Машхадда, Эронда тўпланган пул ва хазиналарига қурилган». Яланг-Тош (гладкий камень) алчин уругидан чиққан ўзбек сифатида зикр этилган.

Д. И. Эварницкий: «Тилла-кари масжиди 1618 йилда Ялангтўш Баходир томонидан ўзбек алчин уругидан қурилган. Шер-дар масжиди эса 1616 йилда, юкорида зикр этилган Ялангтўш Баходир томонидан қурилган бўлиб, Регистондаги уч масжиднинг энг зебо биноси ҳисобланади».

В. И. Масальский: «Тилла-кари масжиди ва мадраса (яъни, бокийланган) 1647 йилда Ялангтўш Баходир (Имомқулихон саркардаси) томонидан алчин уругидан қурилган. Тилла-кори бўйича, ундан 90 даража чапда, Шердор масжиди (яъни, арслонлар билан безатилган) 1618 йилда шу Ялангтўш томонидан қурилган».

П. П. Иванов шундай ёзади: «Аштархонлиларнинг Бухородаги сиёсий аҳамияти камайиб борганида, баъзи ўзбек аристократлари орасида ҳарбий-сиёсий қудрат ўсди, улардан бири, масалан, Абдулазиз хони (1645—1680) аталиги, Ялангтўш бўлиб, у машхур Самарканд мадрасаларини — Шердор ва Тилла-корини қурди».

Ялангтўш Баходирнинг отасининг исми — мураккаб масала, чунки козоқларнинг оғзидошлик анъанасига кўра, унинг отасининг номи Сейитқул, ёзма юридик ҳужжатларга кўра, унинг отасининг номи Бойходжа. Эҳтимол, икки алоҳида инсон ҳақида гап бораётган бўлиши мумкин. Жалантос батир кўпинча авлодини қолдирган, Ялангтўшбий эса факат бир ўғилга эга бўлган, у эркак авлодини қолдирмай, вафот этган. Ялангтўш тарихини афсоналаштириш 1920-йилларда содир бўлди, фахрий, врач Х. Достмухамедов икки тарихий шахснинг тарихини бирлаштиришга уриниб, Ялангтўш Бойходжа ўғли ва Жалантос Сейитқул ўғлини бир киши сифатида танитган.

Таълим

Ялангтўш-бий Бухорода мактаб ва мадрасада ўзбек хони Абдулла-хон II даврида таълим олади. Ялангтўш-бийнинг манбаларга асосланган карьераси шундай ташкил этилган: унинг отаси Бойходжа эмир бўлган — шайбоний хонлари орасидаги юкори сановчилардан бири, шунга кўра, Ялангтўш-бий кичик ёшидан бошлаб, Бухоронинг шайбоний хонлари дастурига тегишли тарбия олган. Мактабда Ялангтўш-бий форс тилини ўрганган. Унинг номи билан тузилган барча юридик ҳужжатлар, шу жумладан, Регистондаги мадрасалардан бирининг ёзуви форс тилида ёзилган.

Сиёсий фаолият

1605 йилда Аштархоний Баки Муҳаммадхоннинг вафотидан кейин Ялангтўш аввал Вали Муҳаммадхонни, кейин 1611 йилда Имомқули хонини қўллаб-қувватлаган. Ялангтўш 1612 йилда амир сифатида Самаркандга таъин қилинган.

Ялангтўш Баходир ўзбек хонлари орасида юридик ҳуқуқга эга бўлмаган, чунки Самарканддаги пул шохобчалари барча пулларни аштархон хонлари — Баки Муҳаммад, Имомқулихон ва бошқалар номидан чиқарган.

Ялангтўш Баходир бир неча марта Самарканд вилояти ҳаками бўлган. У биринчи марта 1612-1632 йилларда, кейин Имомқули-хоннинг амалиётига биноан, амакиси Надир девонбеги сифатида мансаб олган. 1633 йилда Ялангтўш Баходир қайтадан ҳаким сифатида тайинланган ва 1642 йилгача бу лавозимни эгаллади. У 1645-1656 йилларда қайтадан ҳаким бўлган.

У Туркистоннинг турли худудларида катта ерларга эга эди. Масалан, 1650 йил 30 апрелда Бой Хўжа бийнинг ўгли Ялангтўш Бий 1000 тангага Ниёз бек ва Хожа бек, Ошур кушбеги ўгиллари билан 2/6 соти ва 2/6 ер участкасини сотиб олиш тўғрисидаги шартномалар тузилган.

Жанглардаги муваффакиятлари

Ялангтўш Баходир хакикатан ҳам Марказий Осиё тарихида ўзининг харбий хизматлари ва ташкилотчилик қобилияти билан ёдда қолди. Унинг Аштархонийлар волийги сифатида Балхга тайинланиши ва кейинчалик Имомкули-хоннинг Самарканддаги волийлигига қўтарилиши унинг таъсирининг ортиб бораётганини кўрсатади.

Козокларга қарши самарали харбий фаолиятлари унинг авторитетини мустаҳкамлади ва назоратидаги худудларни кенгайтиришга олиб келди. Хонлар томонидан берилган икта заминлари унинг сиёсий ва иктисодий таъсирини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, ҳозирги Афғонистон худудига тўғри келади. Кейинчалик, Зарафшон водийсида ерларни сотиб олиш орқали у ўз ўрнини янада мустаҳкамлади.

Бундан ташқари, у олаган бий ва аталик унвонлари унинг ижтимоий мавқеини ва ўзбек ҳамда Марказий Осиё аристократиясидаги аҳамиятини таъкидлайди. Бундай унвонлар одатда худуд ва аҳолини бошқариш ва муҳофаза қилиш учун раҳбарлик ва жавобгарлик билан боғлиқ.

Ялангтўш Баходир харбий таланти ва ташкилотчи сифатида аъло ишлар кўрсатган, Аштархонийларга қўмақлашгани учун амир унвонига эга бўлган. Бошида, у Аштархонийлар волийси сифатида Балхда тайинланган, кейин Самаркандда. 1641 йилда Самаркандни забт этишда иштирок этган.

Бошқарув даврида Ялангтўш Баходир ижтимоий ислохотларини олиб борди, турли хил сиёсий ва харбий мажлисларни ташкил қилди.

Ялангтўш Баходир халқ орасида Ватанимиз учун жанг қилиш, мамлакатни муҳофаза қилиш, Ватанни қутқариш, ноўрин инсонлардан химоя қилиш, ўзбек халқининг қадриятлари ва манфаатлари йўлида жанг қилган шахсдир. У халқаро муносабатларда фаол қатнашган, иш жадаллиги билан улардан шунча фойдали билим олиш имконини берган.

Ялангтўш Баходир ўзбек тарихида муҳим шахс бўлиб, у ўз замонидаги сиёсий ва харбий ҳаракатларнинг марказида турди, ўзбек халқининг қадриятлари ва манфаатларини муҳофаза қилди. Унинг ҳаёти ва фаолияти Ўрта Осиёдаги сиёсий ва ижтимоий ўзгаришларга таъсир кўрсатди.

Ялангтўш-бий Бухоро хонлигини шимолий қўчманчилардан (қозоклардан) химоя қилишда энг катта ҳисса қўшди.

1609 йилда Ялангтўш Баходир Самарканд вилоятига ҳамла қилган қозок ҳукмдори Абули султани тўсиб, унинг армиясини Сигнаккача қувди.

1612 йилда у Бухоро хони Имомкули-хон бошчилигидаги қўшин билан Тошкент ва Туркистонни забт этди. Қозок уруғларига қарши қўлга қиритган галабаси учун Балх

вилояти амири унвонига эга бўлди.

1612 йилда Имомкули-хон уни Есим-хонга карши кўшин бошлиги этиб юборди.

1614 йилда Ялангтўш Хурасонга, 1618 йилда эса Хиротга юриш килган. 1620-йилларда у хозирги Афғонистон худудида жойлашган давлатдан Аштархонийларнинг жанубий чеккаларини химоя килиб, у ерда жанглар ўтказган.

1621 йилда у казоклар Турсун-султани томонидан содир этилган хужумга карши Аштархонийлар армиясини бошкарди.

1628 йилда Имомкули-хон буйруги билан Ялангтўш Тошкентда козок Абули султанига карши жанг ўтказиб, уни Кашгарга кочишга мажбур килди.

1636 йилда Имомкули-хон бошчилигидаги армия Ялангтўш-бий билан Сайрамга юриш килган ва у ерда казок кабилаларига хужум килган. Дашт-и Кипсок далаларигача давом этди.

Ялангтўш Баходирнинг Бухоро хонлиги ва Сафавийлар давлати ўртасидаги курашдаги роли

1613 йилга келиб Ялангтўш-бий бошчилигида ўзбеклар Сафавийлардан Хуросондаги мухим калъа ва шаҳарларни, жумладан Машхад, Нишопур, Хирот ва бошқаларни кайтариб олишга муваффақ бўлдилар.

1621—1622 йилларда Эрон хукмдори Шох Аббос Ялангтўшдан касд олиш мақсадида Бухоро хонлигига карши юришга отланди. У Ялангтўш Баходир билан жанг килиш учун Халаф-бек бошчилигида 40 минглик кўшин жўнатди. Лекин Ялангтўш бу катта армиядан чўчиб, Кобулга чекинди. Бир муддат ўтгач, Шох Аббос Бухоро хонлигининг тинчлик таклифини қабул килди.

1633 йилнинг ўртасида Ялангтўш Хуросондаги Сарахс шаҳрини эгаллади ва у ерда минг кишилиқ гарнизон колдирди. Сафавийлар кўшинлари 1633 йил сентябрь ойида Сарахсни босиб олиб, кўплаб асирларни кўлга туширди. Асирларнинг катта қисми катл этилди, факат Ялангтўшнинг жияни Бухоро хонлигига юборилиб, бу билан харбий ҳаракатларни тўхтатишга умид килинди.

Ялангтўш ва Надир Муҳаммад-хон

1642 йилда Бухоро хонлигининг янги хукмдори Надир Муҳаммад-хон Ялангтўш-бийни ҳокимликдан четлатди ва Самарканд ҳокими лавозимига тахт вориси Абдулазиз-хонни тайинлади. Айтиш мумкинки, Ялангтўшбий Абдулазизнинг яқин маслаҳатчиси бўлиб колди.

Ялангтўш ва Абдулазиз-хон

1645 йилда Бухоро тахтига Абдулазиз-хон ўтирди ва, эҳтимол, Ялангтўш яна Самарканд ҳокими этиб тайинланди. 1646 йилда Абдулазиз-хон жунгарларга карши курашда козокларга ёрдам бериш учун юришга отланди.

Ялангтўшнинг Бухоро хонлигининг жанубий чегараларини химоя қилишдаги роли

1645 йилда Бухоро хони Абдулазиз-хон ва Буюк Мўғуллар империяси ҳукмдори Шох-Жахон ўртасида Балх ҳудуди учун қарама-қаршилик юзага келди. Балхга ҳам Бухоро хонлиги, ҳам Шох-Жахон даъво қилаётгани ортидан уруш бошланди. Икки йил давом этган урушдан сўнг, 1647 йилда Ялангтўш-бий бошчилигидаги қўшинлар Аурангзеб армиясини Бухоро хонлиги ҳудудидан ҳайдаб чиқаришга муваффақ бўлди.

Хожамкули-бек Балхийнинг «Тарихи Кипчок-хони» асарига қўра, Абдулазиз-хон барча ўзбек саркардалари ва қўмондонларини йигиб, улуғ қурултой ўтказган. Маслаҳат ва фол очишдан сўнг, қозоқ султонлари ёрдамсиз бундай таҳдидни бартараф этиб бўлмаслигига қарор қилинди. Хон шайхлар, олимлар ва нуфўзли шахслар билан бирга Тошкентга йўл олди, у ерда ўзбеклар, қозоқлар ва қарақалпоқлар катта йигилиш ўтказишди. Мажлисдан сўнг, уч юз минг киши ва бир лақ қўш тилла қозоқ аскарлари ёрдамга бел боғладилар (бир лақ — юз минг кишига тенг).

Ялангтўшнинг Абдулазиз-хон билан душманлиги бор эди ва у Шох-Жахонга қарши қўшма юриш пайтида ҳам бу душманликни тўхтатмади. Бироқ, кейинчалик компромисс топилди ва Абдулазиз-хон ҳукмронлиги давомида Ялангтўш Самарқанд ҳокими лавозимини саклаб қолди.

Шиа­ларга қарши қурашда Ялангтўш Хуросонга бир неча муваффақиятли юришлар қилиб, Машхадни эгаллаб, ўша ердан қўплаб асир усталарни олиб келди.

Ялангтўш Самарқандда янги бино ва иншоотларнинг қурилишига қўшган улкан ҳис­са­си билан ҳам машҳур. У қурилиш ишларида ўзининг Эрон ва ҳозирги Афғонистон ҳудудларидан олиб келган уч минг қулидан фойдаланган.

Самарқанднинг марказидаги Регистон майдонида, Ялангтўш баҳадурнинг буйруғига биноан, XV асрда Мирзо Улуғбек томонидан қурилган ханақа ва қарвонсарой бузилиб, уларнинг ўрнида унинг маънавий устози Хожа Хошим Дағбедияга бағишланган Шердор мадрасаси («Шерли мадраса») ва Тилло Қори мадрасаси («Олтин билан безатилган») қурилди. Шердор мадрасасининг деворидаги форс-тожик тилидаги ёзувда унинг «адолатли амир ва саркардалиқ фазилати­га эга Ялангтўш баҳадур» томонидан қурилгани қайд этилган.

Ялангтўш вафотидан сўнг, унинг ўғил ме­росхўрлари қолмади ва мадрасанинг оро бериш ишлари унинг ме­росхўри — қизларидан бири томонидан молиялаштирилди.

Ялангтўшнинг авлодлари

Ялангтўш-бийнинг Бойбек деган ягона ўғли бўлган. Унинг вафотидан кейин Ялангтўшнинг эркак авлодлари қолмади. М.Е. Массон маълумотларига қўра, Регистондаги мадрасалар қурилишини унинг қизларидан бири давом эттирган.

Ҳозирги Самарқанддаги марказий қўчалардан бирига Ялангтўш Баходир номи берилган. 2014 йилда Самарқандда расом А. Умаровнинг «Самарқанд ҳокими Ялангтўш Баходир Шердор мадрасаси қурилишда» деб номланган эпик асари тақдим қилинди.

Абу Муслим тайёрлади